

TOPKAPI (MİLLET) CADDESİ ÇEVRESİNDEKİ MAHALLE DOKULARININ DÖNÜŞÜMÜNÜN TARİHİ HARİTALAR ÜZERİNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

Münire Nurgül Büyükgüllü*, Zeynep Eres**

*İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Y. Mimar

**İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Doç. Dr.

munirebuyukgullu@gmail.com, eresze@itu.edu.tr

İstanbul'un tarihi semtlerinin pek çoğu, yangın ve deprem gibi fiziksel etkenlerin yanı sıra toplumsal, ekonomik ve politik etkenler çerçevesinde gelişen imar uygulamaları sonucu geleneksel yerleşim dokularını büyük ölçüde yitirmiştir. Ancak halen mahallenin tanımlayıcı yapısı olan cami ve çeşme gibi kamusal yapılar, kimi zaman tarihi değerleriyle kimi zaman da yalnız taşıdıkları tarihi adlarla Osmanlı döneminin geleneksel mahalle kültürünü yansıtır. Bu bildiriye, sonradan Millet Caddesi'ne dönüştürülecek olan Topkapı Caddesi'nin çevresindeki geleneksel mahalle dokularının dönüşümü ve mahallelerin bileşenleri olan cami, medrese, sıbyan mektebi ve çeşme gibi anıt yapıların değişimi tarihi haritalar üzerinden tanımlanacaktır. 1875 tarihli Ekrem Hakkı Ayverdi'nin 19. Asırda İstanbul Haritası ve 1913-1914 tarihli Alman Mavileri Haritası, 20. yüzyıl dönümünde bu bölgenin geleneksel organik yerleşim düzenini ortaya koymaktadır. Bütünüyle ahşap mimarinin söz konusu olduğu eğrisel dar sokak ve çıkmaz sokak örüntülü bu mahallelerde 1910 Aksaray ve Mercan yangınlarının büyük etkisi olmuş, çok geniş mahalle birimleri tümüyle yanarak ortadan kalkmıştır. 1918 tarihli Necip Bey Haritası bu yangın bölgelerindeki değişimi ortaya koyarken; 1922 tarihli Plan Général de la Ville de Constantinople Haritası da 1918 tarihli Cibali-Cerrahpaşa-Şehremini yangınları sonrası izgara plan ile yeniden planlanan yangın yerlerini göstermektedir. Yapı adalarındaki bu radikal değişim, Osmanlı döneminde inşa edilen genellikle küçük ölçekli cami, mescit, sıbyan mektebi ve hamam gibi anıtsal yapıların ait olduğu külliye vakıflarının isimlerini alan nahiye ve mahalle sınırlarının da yeniden şekillenmesine neden olmuştur. Mahallelerin geçirdiği değişimler, Ekrem Hakkı Ayverdi'nin 1958 tarihli Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri adlı eserinde yer verdiği haritadan ve 1934 tarihli İstanbul Şehri Rehberi'nden karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Menderes dönemi imar uygulamalarının en şiddetli yaşandığı akslardan biri olan Topkapı Caddesi, Millet Caddesi adıyla yeni kimliğine dönüşürken; başta camiler olmak üzere yıkılan pek çok Osmanlı yapısı nedeniyle geleneksel mahalleler bağlamını iyice yitirmiştir. Bu bildiriye Topkapı (Millet) Caddesi'nin iki tarafında yer alan geleneksel mahallelerin günümüze ulaşan izleri, tarihi haritalarda tespit edilen ve günümüze ulaşan tarihi sokaklar saptanarak ortaya konmaya çalışılacaktır. İncelenen mahalleler arasında; ismi korunmuş ancak sınırları değişmiş olan Beyazıt Ağa, Ereyli ve Murad Paşa mahalleleri ve ismiyle birlikte sınırları da değişen 9 adet mahalle bulunmaktadır. Bunun yanı sıra Osmanlı dönemi mescitleri, sıbyan mektebi, hamam ve çeşme gibi kamusal yapılarının da mevcut olanları alan araştırmasıyla, günümüze ulaşmamış olanları da harita ve arşiv çalışmalarıyla belirlenecektir. Bu bağlamda

bir mahallenin cami kadar temel bir bileşeni olan çeşmeler, Kazım Çeçen'in yayınladığı suyolları haritalarından konumlandırılacaktır. 20. yüzyıl başında büyük yangınlar öncesi Topkapı Caddesi çevresindeki mahallelerin durumu ve günümüzdeki durum karşılaştırılarak bütünüyle "kentsel ve tarihi sit" olarak tescilli olan alanda tüm dönüşümlere karşın korunan kültürel değerlerin ortaya konması, bu bildirinin temel amacıdır.

Anahtar Kelimeler: tarihi kent, İstanbul, Topkapı Caddesi, Millet Caddesi, tarihi harita, yangın, Menderes dönemi

Giriş

İstanbul'un tarihi yerleşim dokusunun büyük bir kısmı, kentsel ölçekte meydana gelen değişimler nedeniyle günümüze ulaşamamıştır. 19. ve 20. yüzyılda kent nüfusundaki hızlı artış, yoğun bir yapılaşmaya yol açmıştır. Ancak kentte meydana gelen yangınlar, yapı stokunun çoğunlukla ahşap konutlardan oluşması nedeniyle hem kent dokusunda ağır hasarlara yol açmış hem de eğrisel, dar ve çıkmaz sokaklardan oluşan geleneksel mahalle örüntüsünün yok olmasına neden olmuştur. İstanbul'un tarihi yerleşim alanlarının şekillenmesinde, yangın ve deprem gibi fiziksel etkenler nedeniyle boşalan bölgelerin ızgara plan uygulamasıyla yeniden planlanmasının yanı sıra imar çalışmalarının da etkisi büyüktür. Bu bağlamda, çalışmanın odaklandığı alan, Topkapı'daki surlar ile Aksaray Meydanı arasındaki bağlantıyı sağlayan Topkapı Caddesi ve caddenin her iki yanındaki ticaret ve konut dokusunu kapsayacak şekilde seçilmiştir. Bu araştırmada Topkapı (Millet) Caddesi'nin çevresindeki alanlarda 19. yüzyılın ikinci yarısında Ebniye nizamnameleriyle de belirlenen ızgara planlı yeni şehircilik anlayışının mahalle dokularında nasıl tanımlandığını ortaya koymakta ve ardından 1956-1960 yılları arasında Topkapı Caddesi'nin genişletilip düzleştirilerek Millet Caddesi'ne dönüştürülmesi sürecindeki büyük ölçekli imar ve yıkım uygulamaları değerlendirilmektedir.

Günümüzdeki adıyla Turgut Özal Millet Caddesi, 1995 yılında 1 Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 6848 sayılı kararı ile Kentsel ve Tarihi Sit Alanı ilan edilen Tarihi Yarımada içerisinde bulunmaktadır. Konumu itibarıyla Bizans Dönemi, Erken, Klasik ve Geç Osmanlı Dönemi ve Cumhuriyet Dönemi kültür varlıkları ile çevrili olan cadde, aynı zamanda Tarihi Yarımada'daki ulaşım ağlarının ana akslarından biridir. Bu bildiriye incelenen çalışma alanı, Topkapı'daki surlar ile Aksaray Meydanı arasındaki ticaret ve konut dokusunu kapsayacak şekilde seçilmiştir. Alanın Topkapı'da surlara yakın olan kısmı, 1985 yılında İstanbul'un Tarihi Alanları adı altında UNESCO Dünya Mirası Listesi'nde yer alan İstanbul Kara Surları Koruma Alanı'nda yer almaktadır. Aksaray Meydanı çevresinde olan kısmı ise Zeyrek Camii ve Çevresi ile Süleymaniye Camii ve Çevresi Koruma Alanı'na yakındır. Kentsel ölçek üzerinden incelenecek olan tarihi Topkapı Caddesi ve yakın çevresinde, 19. yüzyıl sonlarından günümüze yerleşim ve mahalle dokusunda meydana gelen değişimler tarihi haritalar üzerinden aktarılacaktır.

Bazı tarihi haritalarda geleneksel Osmanlı mahallelerinin sokak örüntülerinin yanı sıra, toplumsal yaşamın en alt yerleşim birimi olan “mahalle”yi kültürel olarak da tanımlayan cami, medrese, sıbyan mektebi, hamam ve çeşme gibi anıtsal yapılar da işlenmiştir. Dolayısıyla tarihi haritaların ayrıntılı incelenmesi ve karşılaştırmalı değerlendirilmesi ile hem Osmanlı mahalle kültürünün mekânsal kurgusu hem de gelenekselden modern yaşama geçişte büyük yeniliklerin yaşandığı 19. yüzyıldaki değişimi ortaya koymak mümkündür. Bu bağlamda bu bildiride Osmanlı dönemi mahalle kültürü, ağırlıklı olarak tarihi haritalara odaklanılarak incelenmektedir, bununla birlikte Osmanlı arşiv belgelerinin kapsamlı incelenmesine dayalı farklı metodolojilerle geliştirilmiş çeşitli araştırmalar da vardır.

Çalışma kapsamında incelenen 1875 tarihli Ekrem Hakkı Ayverdi'nin 19. yüzyılda İstanbul Haritası ile 1913-1914 tarihli Alman Mavileri Haritası, dönemin organik sokak dokusunun yanı sıra mevcut anıt yapıları da ortaya koymaktadır. Mahalle sınırlarına ise öncelikle Ekrem Hakkı Ayverdi'nin Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri adlı yayınında mevcut olan haritadan ulaşılmıştır. Bu bildiride ele alınan çalışma alanı, Topkapı (Millet) Caddesi'nin her iki tarafında bulunan mahalleleri kapsayacak şekilde belirlenmiştir. Mahalle dokularının sosyal ve kültürel etkiler üzerinden geçirdiği değişim, Ekrem Hakkı Ayverdi'nin hazırladığı haritadan elde edilen veriler ile 1934 tarihli İstanbul Şehri Rehberi'ndeki ve günümüz mevcut durumundaki mahallelerin karşılaştırılması sonucunda hazırlanan çizimler ile Bayezid Ağa, Manastır ve Murad Paşa Mahallesi olmak üzere üç örnek mahalle üzerinden incelenecektir. Cami ve mescit gibi kamusal yapılar kadar büyük ölçekli yapılar olmasalar da mahallelerin temel bir bileşeni olan çeşmeler, Tarihi Yarımada ve çevresindeki Osmanlı dönemi suyollarının Kazım Çeçen'in 1984 tarihli İstanbul'da Osmanlı Devrindeki Su Tesisleri ve 1999 tarihli İstanbul'un Osmanlı Dönemi Suyolları adlı yayınları temel alınarak 1988 tarihli dağıtım planı ve şebeke haritaları üzerinden saptanmış ve bu çeşmelerin günümüze ulaşma durumları incelenmiştir.

Yerleşim Durumunda Meydana Gelen Değişimler

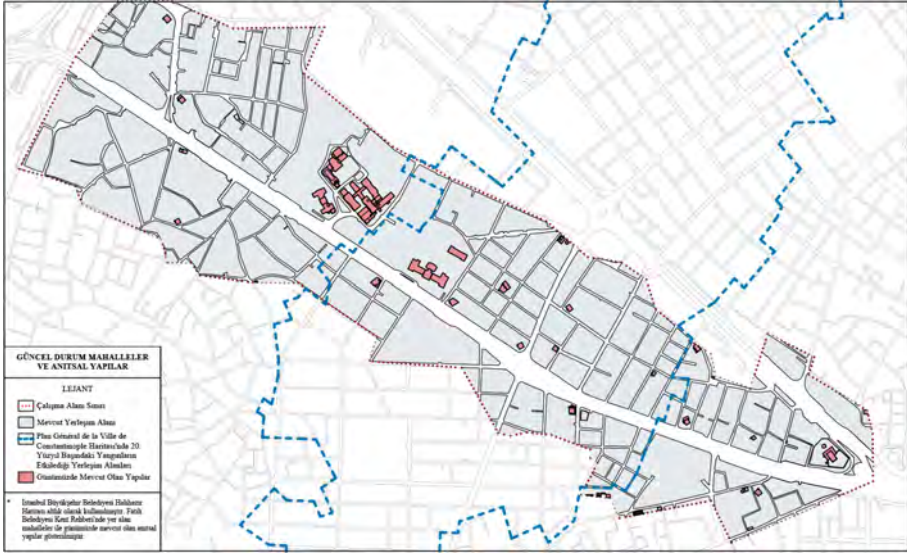
Topkapı (Millet) Caddesi ve yakın çevresinin, 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında halen organik bir yerleşim dokusuna sahip olduğuna 1875 tarihli Ekrem Hakkı Ayverdi'nin 19. yüzyılda İstanbul Haritasından ulaşılmaktadır (Ayverdi, 1958a). Bu dönemde kentin büyük ölçüde bostanlar ile cami ve mescit gibi anıt yapıların bahçelerinden oluştuğu görülmektedir. Her iki haritada da dar ve çıkmaz sokaklar, yapı adaları, cami, mescit, medrese, mektep, hamam, tekke, dergâh ve çeşmeler belirtilmiştir. Ekrem Hakkı Ayverdi'nin 1875 tarihli haritası, Mühendishane-i Berri-i Hümayun mezunu askeri haritacıların hazırladığı harita esas alınarak çizilmiştir. 19. yüzyılın özgün ahşap konut dokusunda ağır hasara yol açarak pek çok mahalle biriminin yok olmasına sebep olan 1908 tarihli Çırcır, 1910 tarihli Aksaray ve Mercan yangınlarından önce kentin mevcut durumunu yansıtmaktadır (Cezar, 1963). 1913-1914 tarihli Alman Mavileri Ha-

Şekil 1. Ekrem Hakkı Ayverdi'nin 1875 tarihli '19. Asırda İstanbul Haritası'nda yerleşim durumu.

ritası ise Deutsch Syndikat für Staebaliche Arbeiten firması tarafından hazırlanmıştır. 1914 yılında ismini İnşaat ve Keşfiyat Şehircilik Osmanlı Anonim Şirketi [Société Anonyme Ottomane d'Etude et d'Enterprises Urbaine] olarak değiştiren firma, İstanbul Şehremaneti (Belediyesi) için hazırladığı haritada Fransız Topografya Cemiyeti'nin oluşturduğu nirengi sistemini kullanmıştır. Ekrem Hakkı Ayverdi'nin haritasında olduğu gibi organik sokak örüntüsünün gözlemlenebildiği haritada, günümüzde Vatan Caddesi olarak bilinen aksta Lykos Deresi'nin de kısmen aktığı belirtilmiştir (Şekil 1).

Kent dokusundaki değişimlerin en önemli nedenlerinden biri olan yangınlardan, 19. ve 20. yüzyıl öncesine tarihlenenlerinin etkilediği alanlar tam olarak bilinemesse de Mühendis Necip Bey'in İstanbul Şehremaneti için hazırladığı 1918 tarihli haritadan 1910 tarihli Aksaray ve Mercan yangınları sonrası ızgara plan ile yeniden planlanan yollara ve yapı adalarına ulaşılmaktadır. 20. yüzyılın büyük hasara yol açan yangınlarından 1918 tarihli Cibali-Cerrahpaşa-Şehremini yangınları ise İnşaat ve Keşfiyat Şehircilik Osmanlı Anonim Şirketi [Société Anonyme Ottomane d'Etude et d'Enterprises Urbaine] tarafından hazırlanan 1922 tarihli Plan Général de la Ville de Constantinople Haritasında gösterilmiştir. Haritada yangınların etkilediği alanlar ile günümüz mevcut durumu karşılaştırıldığında, bu bölgelerin yeniden planlandığı görülmektedir (Şekil 2).

Şekil 2. 1922 tarihli Plan Général de la Ville de Constantinople Haritasında 1918 tarihli Cibali-Cerrahpaşa-Şehremini yangınlarının etkilediği bölgeler.

Menderes Dönemi İmar Çalışmaları ve Topkapı (Millet) Caddesi

19. yüzyılda kentte çıkan yangınlar nedeniyle boşalan alanlar, kentin ulaşımını düzenlemek adına 1839 yılında Helmuth von Moltke tarafından hazırlanan planın ardından başta 1848 tarihli Ebniye Nizamnamesi olmak üzere yangınların önlenmesi ve kentin sokak dokusunun düzenlenmesi için çıkarılan nizamnameler ile ele alınmıştır (Çelik, 1988, 42). Kent planlama ve imar çalışmaları, 20. yüzyılın başında hızlanmış ve Lyon Belediyesi’nden gelen André Auric’in hazırladığı proje ve 1936 yılında Henri Prost’un İstanbul için hazırladığı imar planları ile Millet Caddesi’nin temelleri atılmıştır. Cadde, 1956-1960 yılları arasında çok hızlı yürütülen yıkım ve inşaat uygulamaları sonucunda açılmıştır. 1950’de Demokrat Parti’nin iktidara geçmesi ve Adnan Menderes’in başbakan olmasıyla beraber Henri Prost’un 1936 yılında İstanbul’un planlaması üzerine hazırladığı planların incelenmesi için “İstanbul İmar Planları Revizyon Komisyonu” nun kurulması ile kent planlamasına dair çalışmalara başlanmıştır. Bu komisyon, imar raporlarının hazırlanması için yeni bir heyetin kurulmasını önermiş ve 1952 yılında Emin Onat, Kemal Ahmet Aru, Mukbil Gökdoğan ve Cevat Erbel’den oluşan “Müşavirler Heyeti” kurulmuştur (Doğusan, 2004, 67). Müşavirler Heyeti’nin Prost planlarını esas alarak yaptığı revizyonlar, 1956 yılında heyetin dağılması nedeniyle tamamlanamamıştır (Tekeli, 2013, 172-176). Ancak 1956-1960 yıllarında hızlandırılan imar çalışmaları, özellikle İstanbul’un ulaşım sorunlarına odaklanarak tarihi kent dokusunu büyük ölçüde değiştirmiştir.

Menderes dönemi imar çalışmalarında, temel olarak yeni yolların açılması veya genişletilmesi ve kentin idari ve ticari merkezlerinin birbirine bağlanması hedeflenmiştir. Topkapı ile Aksaray arasında açılan Millet Caddesi'yle birlikte, Trakya bölgesi ile Topkapı arasında Devlet yolu (Londra Asfaltı), Florya ile Sirkeci arasında Marmara-Haliç sahil yolu, Topkapı ile Edirnekapı arasındaki Bayrampaşa Vadisi ile Aksaray arasında Vatan Caddesi, Beyazıt ile Aksaray arasında Ordu Caddesi de bu dönemde açılan yollar arasındadır (Anonim, 1957).

İstanbul'un ulaşım sorununu, geniş caddeler ve meydanları temel alan Batılı çağdaş öneriler ile çözmek isteyen Menderes, gerçekleştirdiği imar çalışmaları ile geleneksel konut dokusunun yanı sıra Osmanlı dönemine ait pek çok anıtsal yapının da yitirilmesine neden olmuştur. Bu nedenle Menderes dönemi imar çalışmaları, kent dokusunu politik ve kişisel sebeplerle tahrip ettiği yönünde eleştiriler almıştır. Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu (GEEAYK)'ın anıtsal yapıların yıkılmaması gerektiğine yönelik yaptığı tüm uyarılara rağmen, Menderes dönemi yıkımlarından en çok etkilenen akslardan biri olan Millet Caddesi açılırken cadde üzerinde bulunan yapılardan üçte ikisi yıkılmıştır. Yıkılan cami, mescit sıbyan mektebi ve hamam gibi Osmanlı dönemi anıtsal yapılarıyla birlikte geleneksel mahalle dokusu da yitirilmiştir. Yitirilen yapıların bir kısmı 20. yüzyılın ikinci yarısında ve 21. yüzyılda yakın çevrelerinde veya aynı parselde farklı konumlarda rekonstrüksiyonları yapılarak veya çağdaş mimari yapılar inşa edilerek tarihi kent dokusuna kazandırılmaya çalışılmış olsa da, cami ve mescitlerin özgün mimari özellikleri yansıtılmamıştır (Büyükgüllü, 2020, 90). Yitirilen anıtsal yapıların ismini sürdüren bu yeni yapılar, dar alanlara sığacak ve yeni ızgara plan uygulamasına açılı oturacak şekilde tasarlanmış ve Osmanlı mahalle dokusunun yerine gelen günümüz yapılaşmaları arasında kaybolarak bağamlarıyla ilişki kuramamıştır (Arslan Çinko ve Eres, 2018, 574).

Mahalle Dokularının ve Sınırlarının Geçirdiği Değişimler

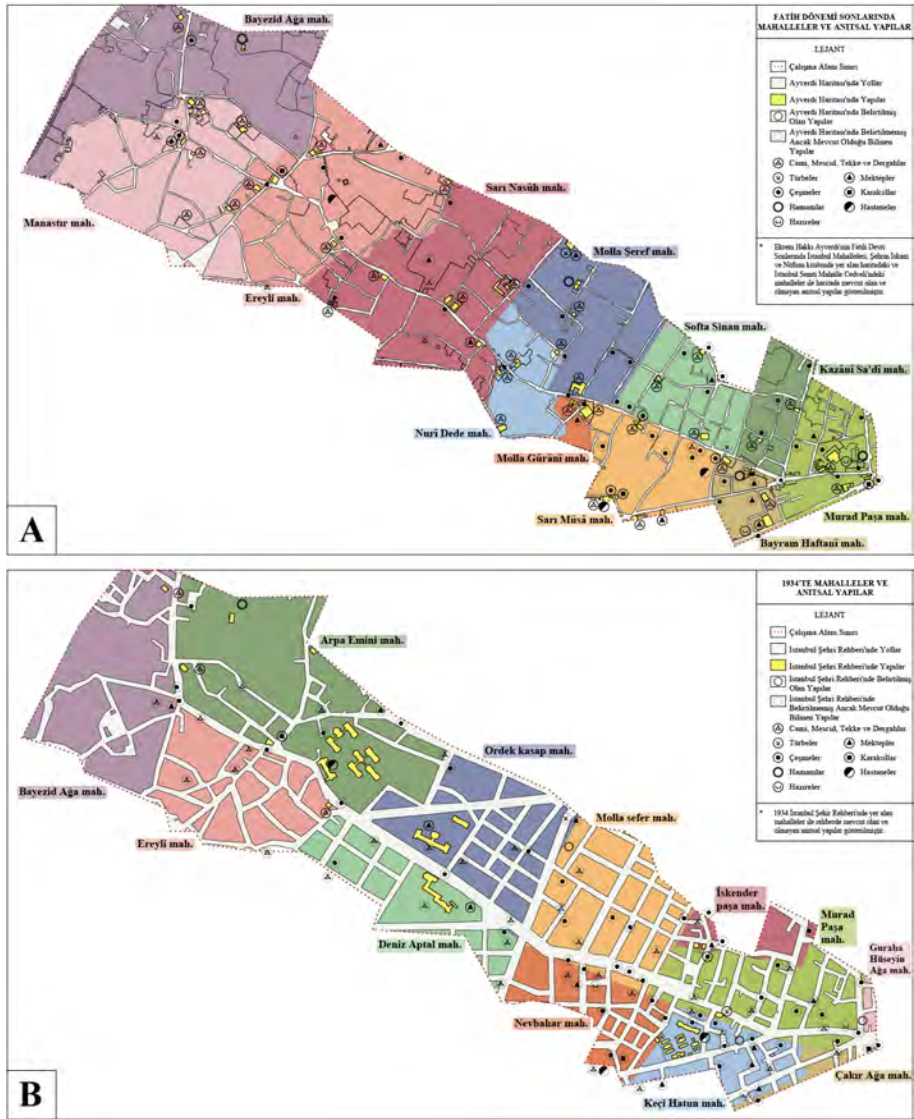
Kentte meydana gelen yangınların ardından etkilenen bölgelerin ızgara sistemiyle yeniden planlanması ve gerçekleştirilen imar çalışmaları, yerleşim dokusuyla birlikte mahalle sınırlarının da zaman içerisinde değişmesine neden olmuştur. İstanbul'un fethinin ardından yoğunlaşan iskân ve imar politikası ile yerleşim yerleri düzenlenmeye ve nahiye ve mahalleler oluşturulmaya başlanmıştır. Kent, birkaç mahallenin bir araya gelmesiyle oluşan toplamda 13 adet nahiyeye bölünerek yönetilmiştir. Kurulan ilk nahiyelerden Murat Paşa Nahiyesi Murat Paşa Külliyesi etrafında, Topkapı Nahiyesi ise Ereğli Mescidi etrafında Beyazıt Bey Camii ile Kürkçübaşı Camii'nin yapımıyla gelişmiştir (Canatar, 2015, 218-219). Yerleşim alanlarının, nahiyelerin alt birimi olan mahallelerin etrafında gelişmesiyle önemli ulaşım akslarında da bir değişim yaşanmış ve Bizans dönemi aksları önemini yitirmiştir (Çelik, 1998, 20-22). Osmanlı dönemi ana cadde aksları Cerrahpaşa ve Fatih'te yer alan külliyeler ve camiler temel alınarak oluşturulmuştur. Üzerinde Osmanlı dönemine ait bir külliye veya sultan yapısı bulunmasa da Bizans dönemi

minin önemli manastırlarından biri olan Manastır Mescidi'nin yer aldığı Topkapı Caddesi, 19. yüzyılda kentin ana yol akslarından birini oluşturmaktadır. Manastır Mescidi, fetihle birlikte Bizans dönemi kilise veya manastırlarından cami veya mescide dönüştürülen ve mahallelerin temel bileşeni haline gelen yapılardan biridir.

Osmanlı döneminde kurulan Müslüman mahallelerinin büyük bir kısmına, İstanbul'un fethine katkı sağlayan kişilerin veya cami, mescit, hamam ve tekke gibi vakıf yapılarının adı verilmektedir (Ayverdi, 1958b, 3). Buldukları mahalleleri hem isimleri ile hem de tarihi değerleri ile tanımlayan bu anıtsal yapıların bir kısmı, imar çalışmaları sonucunda yitirilmiş ve mahalle bağlamını kaybetmiştir. Mahalle sınırlarında meydana gelen değişim, Ekrem Hakkı Ayverdi'nin 1958 tarihli Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri adlı eserinde yer alan harita ile 14.01.1930 tarihinde kabul edilen 1580 sayılı Belediye Kanunu ile değişen mahalle sınırlarına ve isimlerine yer veren 1934 tarihli İstanbul Şehri Rehberi ve günümüz mahallelerini içeren Fatih Belediyesi Kent Rehberi üzerinden karşılaştırmalı olarak saptanmıştır.

Bu bildiri için belirlenen çalışma alanı, Fatih Devri sonlarındaki mahalleleri gösteren harita üzerinden incelendiğinde mahallelerin organik sokak dokusunu takip ederek oluşturulduğu ve oluşturulan mahallelerin birbirinden farklı boyutlarda olduğu gözlemlenmiştir. 1875 tarihli Ekrem Hakkı Ayverdi'nin İstanbul Haritasında yer alan cami ve mescit gibi anıtsal yapılardan Fatih Devri sonlarındaki mahalleler içerisinde kalanları incelendiğinde, her mahallede en az bir adet cami veya mescidin bulunduğu görülmektedir. Alan içerisinde yer alan mahalleler şunlardır; 1. Bayezid Ağa mahallesi, 2. Manastır mahallesi, 3. Ereyli mahallesi, 4. Sarı Nasûh mahallesi, 5. Molla Şeref mahallesi, 6. Nuri Dede mahallesi, 7. Molla Gûranî mahallesi, 8. Softa Sinan mahallesi, 9. Sarı Mûsâ mahallesi, 10. Kazânî Sa'dî mahallesi, 11. Bayram Haftanî mahallesi, 12. Murad Paşa mahallesi (Şekil 3-A).

Osman Nuri Ergin tarafından hazırlanan 1934 tarihli İstanbul Şehri Rehberi'nde yer alan mahalleler incelendiğinde, Fatih Devri sonlarında mevcut olan küçük mahallelerin birleşerek daha büyük mahalleleri oluşturduğu ve bu mahallelerin sokak dokusuna uygun olarak düzenlendiği görülmektedir (Ergin, 1934). 1875 tarihli Ekrem Hakkı Ayverdi Haritasında alanın güneydoğusundaki mahalleler, Topkapı Caddesi'ni kısmen takip etmiş olsa da 1934 tarihli İstanbul Şehri Rehberi'nde mevcut olan mahallelerin çoğunlukla Topkapı Caddesi aksını takip ederek oluşturulduğu saptanmıştır. Alan içerisindeki mahalleler şunlardır; 1. Bayezid Ağa mahallesi, 2. Ereyli mahallesi, 3. Arpa Emimi mahallesi, 4. Ördek Kasap mahallesi, 5. Deniz Aptal mahallesi, 6. Molla Sefer mahallesi, 7. Nevbahar mahallesi, 8. İskender Paşa mahallesi, 9. Keçi Hatun mahallesi, 10. Murad Paşa mahallesi, 11. Guraba Hüseyin Ağa mahallesi, 12. Çakır Ağa mahallesi. (Şekil 3-B).

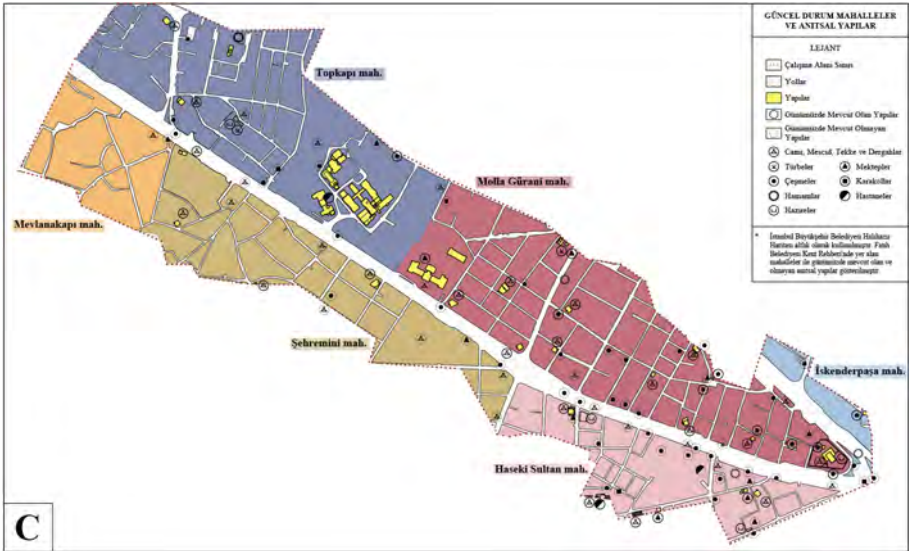
Şekil 3. Fatih dönemi sonu (üst) ve 1934 tarihinde mahalleler ve anıtsal yapılar (alt).

Fatih Devri sonlarında mevcut olan mahallelerden yalnızca Bayezid Ağa, Ereyli ve Murad Paşa mahalleleri isimlerini korumuş ancak mahalle sınırları değişmiştir. Diğer mahallelerin ise hem isimleri hem de sınırları değişmiştir.

Topkapı (Millet) Caddesi Çevresindeki Mahalle Dokularının Dönüşümünün Tarihi Haritalar Üzerinden Değerlendirilmesi

1934 tarihli İstanbul Şehri Rehberi'nde yer alan mahalleler ile Fatih Belediyesi Kent Rehberi'nde yer alan günümüz mahalleleri karşılaştırıldığında ise, mahalle sınırlarında ciddi bir değişim yaşandığı ve mahallelerin çoğunun birleşerek geniş alanları kapsadığı görülmektedir. Topkapı Caddesi'nin Millet Caddesi'ne dönüşümünün, günümüz mahalle sınırlarını da etkilediği ve Millet Caddesi çevresindeki mahallelerin sınırlarının caddeyi referans olarak belirlendiği göze çarpmaktadır. 1934 tarihli İstanbul Şehri Rehberi'ndeki mahallelerin tamamının sınırları ve isimleri değişmiş, yeni oluşturulan mahalleler ise semt isimleriyle yeniden adlandırılmıştır. Alan içerisindeki mahalleler şunlardır; 1. Topkapı mahallesi, 2. Mevlanakapı mahallesi, 3. Molla Gürani mahallesi, 4. Şehremini mahallesi, 5. Haseki Sultan mahallesi, 6. İskenderpaşa mahallesi (Şekil 4).

Mahalle dokularını daha iyi değerlendirebilmek ve mahalle kültürünü daha detaylı tanımlayabilmek için seçilen üç mahalle ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Bu mahalleler; alanın kuzeybatısında yer alan Bayezid Ağa ve Manastır mahalleleri ile güneydoğusunda yer alan Murad Paşa mahallesidir. Bayezid Ağa Mahallesi mevcut yapılaşmaları, Manastır mahallesi Bizans dönemine ait bir manastır kompleksinin kuzey şapelinin halen varlığını sürdürmesi ve Murad Paşa mahallesi imar çalışmalarının en yoğun değiştirdiği yer olması ve bir Fatih Dönemi külliyesinin yer aldığı tipik bir Osmanlı mahallesine örnek oluşturması nedeniyle seçilmiştir. Bayezid Ağa, Manastır ve Murad Paşa mahallelerine odaklanılarak sokak kültürü, kamusal yapılar, suyolları ve çeşmeler tanımlanacaktır.

Şekil 4. Güncel durumda mahalleler ve anıtsal yapılar.

Bayezid Ağa ve Manastır Mahalleleri

Ekrem Hakkı Ayverdi, Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu adlı eserinde yer verdiği mahallelerin isimlerini ve yerlerini saptarken Fatih Sultan Mehmed'in hicri 877 (1472) tarihli vakfiyesi, Tahsin Öz tarafından neşrolulan hicri 901 (1495) tarihli Fatih Vakfiyesi, Vakıflar Umum Müdürlüğü tarafından neşrolunan Fatih Sultan Mehmed Vakfiyeleri'nden, Ayasofya Vakıfları tahrir defterinden, Ayvansarayî Hüseyin Efendi'nin Hadikat'ül Cevâmi adlı eserinden, Ekrem Hakkı Ayverdi'nin 1953 tarihinde hazırladığı Fatih Devri Mimarisi adlı eserden ve İstanbul ve Bilâd-i Selâse'de yer alan hicri 1338 (1922) yılında hazırlanan mahalle esâmi cedveli gibi kaynaklardan yararlanmıştır (Ayverdi, 1958b).

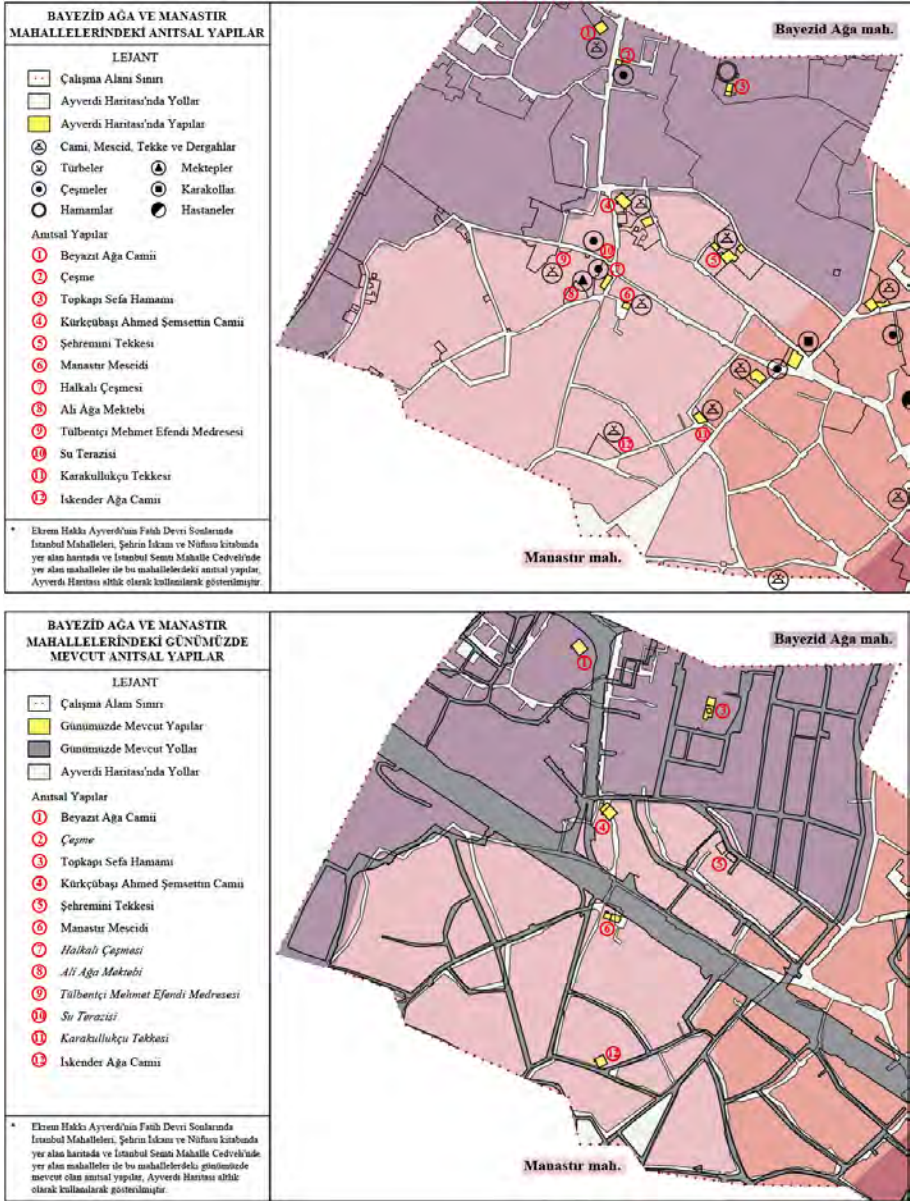
Eserde yer alan mahallelerden Bayezid Ağa Mahallesi, Topkapı Caddesi'nin surlara yakın olan kısmında geniş bir alana yayılmıştır. Vakfiye tarihi hicri 927 (1520) olan ve Koca Mustafa Paşa Camii nahiyesinde bulunan mahalle, Mahalle-i Mescid-i Bâyezid Bey bin Abdullah olarak bilinmektedir (Ayverdi, 1958b, 15). Mahalle, takribi 18 hektarlık bir alanı kaplamakta ve içerisinde 15. yüzyıla tarihlenen bir cami, bir çeşme ve bir hamam yer almaktadır. Günümüzde halen mevcut olan Beyazıt Ağa Camii, hicri 857 (1453) yılında Fatih Sultan Mehmed'in Sekbanbaşısı Bayezid Ağa tarafından yaptırılmıştır (Ayverdi, 1953). 1875 tarihli Ekrem Hakkı Ayverdi haritasında belirtilen ve caminin yakınlarında bulunan çeşme ise günümüzde mevcut değildir. Caminin doğusunda kalan Topkapı Sefa Hamamı'nın yapım tarihine ve banisine ilişkin bir bilgiye ulaşılamamış ancak Süheyl Ünver'in İstanbul Yedinci Tepe Hamamları'na Dair Bazı Notlar adlı eserinde hicri 1314 (1898) tarihinde hamamın yeniden yapıldığı belirtilmiştir (Ünver, 1942, 247-249). 1875 tarihli Ekrem Hakkı Ayverdi haritasındaki konumu incelendiğinde Safabostanı adlı bir bostanın içinde yer alan hamam, günümüzde halen mevcut olup bir özel okulun kullanımındadır. Bayezid Ağa Mahallesi, 1934 yılında mahallelerdeki değişimde ismini koruyan ancak sınırları değişen mahalleler arasındadır. Topkapı Caddesi'nin doğusunda kalan kısmı Arpa Emni Mahallesi'ne katılmış, doğusunda kalan kısmı ise Bayezid Ağa Mahallesi sınırları içerisinde kalmış ve mahalle sınırları Manastır Mahallesi'nden bir bölgeyi içerisine alarak genişlemiştir. Günümüz mahalle sınırlarına göre ise Mevlanakapı ve Topkapı Mahallesi sınırları içerisinde kalmaktadır.

Manastır Mescidi Mahallesi ise Bayezid Ağa Mahallesi'nin güneyinde ve Nahiye-i Bab-ı Top içerisinde yer almaktadır. Mahalle-i Mescid-i Çavuş Muslihüddin olarak da bilinmektedir (Ayverdi, 1958b, 34). Takribi 17,5 hektarlık bir alanı kaplayan mahallede, 16. yüzyıla tarihlenen iki cami, bir Bizans manastırı (günümüzde mescit), iki tekke, bir medrese, bir mektep, bir çeşme ve bir su terazisi bulunmaktaydı. Günümüzde halen mevcut olan ve Hacı Mübin Ağa Mescidi olarak da bilinen İskender Ağa Camii, Yayabaşılardan İskender Ağa tarafından 16. yüzyılda yaptırılmıştır. Vakfiye tarihi hicri 945 (1538) olup geçirdiği bir yan-

gın nedeniyle hasar gören cami, 1963 yılında yeniden yapılmıştır (Öz, 1962, 77). Manastır Mahallesi'nde yer alan diğer bir cami ise Kürkçübaşı Ahmed Şemsettin Camii'dir. Cami, Kanuni Sultan Süleyman'ın kürkçübaşısı Ahmed Şemsettin Bey tarafından yaptırılmıştır. Caminin minare kaidesinde yazılı olan 1511 tarihi nedeniyle, bu tarihte yaptırıldığı düşünülmektedir (Anonim, 2017, 221). 2016 yılında başlanan restorasyon çalışmaları halen devam etmektedir. Mahallesine adını veren Manastır Mescidi, 13. yüzyılda yapılmış bir Bizans manastırının bir parçası olan ve günümüze ulaşan kuzey şapelidir. Fatih döneminde Mustafa Çavuş tarafından mescide çevrilmiştir ve halen mescit olarak kullanılmaktadır (Eyice, 1994, 287). Ümmî Sinan *Âsitânesi* olarak da bilinen Şhremini Tekkesi, hicri 958 (1551) yılında yaptırılmış ve 1925 yılına kadar faaliyet göstermiştir (Bilgin, 2009, 240). Günümüzde ise yalnızca haziresi mevcuttur ve Oruç Baba Türbesi olarak bilinmektedir. Karakullukçu Tekkesi veya Remli Tekkesi olarak da bilinen Sırrızade Tekkesi'nin yapım tarihine ilişkin net bir bilgiye ulaşılamamıştır. Günümüzde mevcut olmayan ahşap tekkenin, haziresi ile beraber yıkılmıştır (Demirel İşli, 1998, 119). 1957 yılında imar çalışmalarında yıkılan ve Halkalı Suyu'na bağlı olduğu için Halkalı Çeşmesi olarak da bilinen çeşme, 1922 yılında yıkılan ve Ali Ağa Mektebi olarak da bilinen Taşmektep ile 1957 yılında yıkılan su terazisi ve Tülbentçi Mehmet Efendi Medresesi'nin, yıkımlardan önce Manastır Mescidi'nin yakınlarında bulunduğu saptanmıştır (Ünsal, 1969, 10). 1934 yılında ismi ve sınırları değişen Manastır Mahallesi'nin doğusunda kalan kısmı Bayezid Ağa Mahallesi'ne, batısında kalan kısmı ise Ereyli Mahallesi'ne katılmıştır. Günümüzde ise Mevlanakapı ve Şhremini Mahallesi sınırlarında yer almaktadır (Şekil 5).

Murad Paşa Mahallesi

Murad Paşa Camii Mahallesi, Topkapı Caddesi'nin Aksaray Meydanı'na yakın olan kısmında bulunmaktadır. Vakfiye tarihi hicri 877 (1472) olan Murad Paşa Mahallesi, aynı isimli nahiyede yer almaktadır (Ayverdi, 1958b, 40-41). Takribi 6,5 hektarlık bir alana yayılan mahallede, 15. yüzyıla tarihlenen bir cami ve hamam, bir şadırvan, beş çeşme, bir tekke, bir karakol ve bir mektep bulunmaktaydı. Günümüzde halen varlığını sürdüren ve hicri 876 (1471/72) yılında Veziriazam Has Murad Paşa tarafından yaptırılan Murad Paşa Camii, Murad Paşa Külliyesi'ne ait olan yapılardan biridir. Külliye; cami, hamam, medrese ve imaret yapılarından oluşmaktaydı. Medrese Sadrazam Mesih Paşa tarafından hicri 882 (1477/78) yılında, şadırvan ve çeşme Kara Davut Paşa tarafından 17. yüzyılda, Murad Paşa Hamamı olarak da bilinen Aksaray Hamamı ise hicri 878 (1473) tarihinde yaptırılmıştır (Müller-Wiener, 2001, 444-445; Ünver, 1942, 249). Ancak imaretin yapım ve yıkım yılı bilinmemektedir. Medrese 1929 yılında, Aksaray Hamamı ise 1956 yılında Vatan Caddesi açılırken yıkılmıştır. 1957 yılında Millet Caddesi'nde gerçekleştirilen imar çalışmaları sırasında Şirmert Çavuş Türbesi ile Oğlanlar Tekkesinin sebil, çeşme ve türbe yapı grubu, Murad Paşa Camii'nin avlusuna taşınmıştır (Tanman, 1988, 57). Külliyenin, Menderes dönemi yıkımla-

Şekil 5. Bayezid Ağa ve Manastır mahallelerindeki anıtsal yapılar.

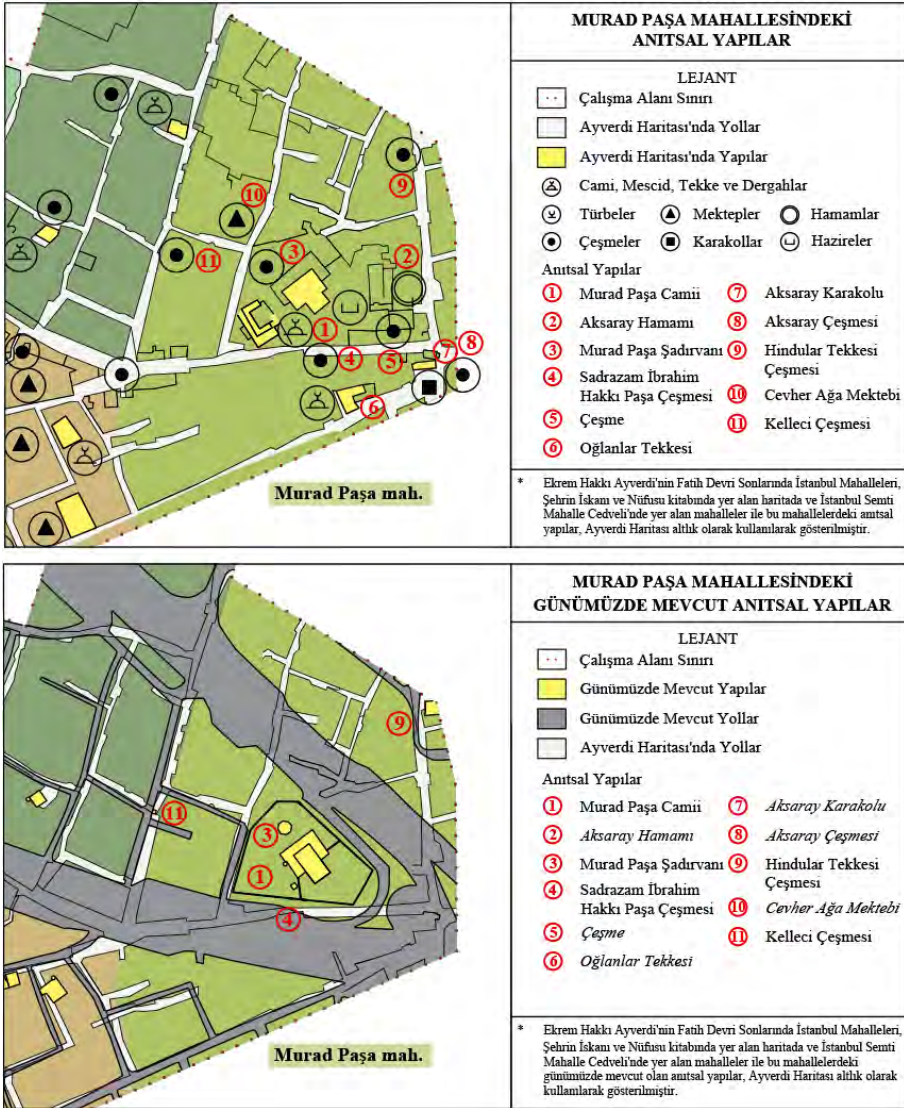
rından kurtulan tek yapısı Murad Paşa Camii ve haziresinin bir bölümüdür. Murad Paşa Camii'nin yakınlarında bulunan ve 19. yüzyıla tarihlenen Aksaray Karakolu, 1957 yılında açılan bulvarın refüj kısmına denk geldiği için yıkılmıştır (Ünsal, 1969, 17). İmar çalışmaları sırasında Murad Paşa Camii'nin avlusuna taşınan Oğ-

lanlar Tekkesi ise, 1453 ile 1461/62 yılları arasında Sekbanbaşı Yakub Ağa tarafından yaptırılmış ve geçirdiği bir yangın nedeniyle 1870/71 yıllarında yeniden yapılmıştır. Tekke, Cism-i Latif, Gavsi, Oğlan Şey İbrahim Efendi ve Yakub Ağa isimleriyle de anılmaktadır (Tanman, 1990, 617). Murad Paşa Camii'nin dış avlusunda bulunan ve Kara Davut Paşa Çeşmesi olarak da bilinen Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa Çeşmesi'nin yakınında bir çeşmenin bulunduğu bilinmektedir ancak ismine ve yapım tarihine ulaşamamıştır. Günümüzde mevcut olmayan bir başka çeşme ise 17. yüzyıla tarihlenen Aksaray Çeşmesi'dir (Ünsal, 1969, 17). Yapım yılına ulaşamayan Kelleci Çeşmesi, tekne kısmının sokak kotunun altında olması nedeniyle günümüzde sokağa gömülü haldedir. Hindular Tekkesi Çeşmesi ise 15. yüzyılda Fatih Sultan Mehmet tarafından Hoca İshak Buhari-i Hindi adına inşa ettirilen ve 1783 yılında Halil Hamid Paşa tarafından yeniden yaptırılan Hindular Tekkesine bağlıdır (Demirel İşli, 1998, 72). Çeşme, 2010 yılında yapılan restorasyon çalışmalarının ardından yeniden kullanılmaya başlanmıştır. Günümüzde mevcut olmayan Cevher Ağa Mektebi'nin ise yapım tarihi hakkında bir bilgiye ulaşamamıştır. Murad Paşa Mahallesi, 1934 yılında mahallelerdeki değişimde ismini koruyan ancak sınırları değişen mahallelerden biridir. Batısından ve güneyinden sınırları daralan Murad Paşa Mahallesi, Softa Sinan Mahallesi ile Kazânî Sa'dî Mahallesi'nin büyük bir kısmının mahalleye katılmasıyla birlikte kuzeybatı yönünde genişlemiştir. Günümüzde, İskenderpaşa ve Molla Gürani Mahallesi sınırları içerisinde yer almaktadır (Şekil 6).

Mahalle Bileşenleri Olarak Çeşmeler

Tarihi haritalar, kentin 19. yüzyıldan günümüze fiziksel durumuna ve gelişimine dair önemli veriler sunmakta ve Osmanlı dönemi geleneksel mahalle kültürünü tanımlayan anıtsal yapıların varlığını ortaya koymaktadır. Bu bildiride incelenen alanda cami, mescit, tekke ve hamam gibi kültür varlıklarıyla birlikte mahalleleri tanımlayan çok sayıda çeşmenin yer aldığı mahalle ölçeğinde yapılan incelemeler doğrultusunda ortaya konmuştur. Bu bağlamda incelenen Kazım Çeçen'in 1984 tarihli *İstanbul'da Osmanlı Devrindeki Su Tesisleri* ve 1999 tarihli *İstanbul'un Osmanlı Dönemi Suyolları* adlı yayınlardan, Kırkçeşme Suları ile Halkalı Sularının alandan geçtiği ve bu suyollarına bağlı 42 çeşmenin bulunduğu saptanmıştır. Günümüze ulaşan 9 çeşme ise Fatih döneminden bilinen 12 mahallenin temsiliyetini oluşturmaktadır.

Osmanlı döneminin en büyük su tesisi olan Kırkçeşme isale hattı 1554-1560 yılları arasında Mimar Sinan'ın görevlendirilmesiyle yaptırılmıştır. Belgrat Ormanları ve çevresindeki suların toplanmasının ardından su kemerleri aracılığıyla kente dağıtılan Kırkçeşme Sularının doğu kolunu Kâğıthane Deresi'nden toplanan sular, batı kolunu ise Ayvad Dere, Orta Dere ve Bakraç Dere'den toplanan sular oluşturmaktadır (Çeçen, 1999). Kırkçeşme Sularına bağlı olan ve çalışılan alandan geçen çeşmeler şunlardır; 1. Himmetzade Çeşmesi, 2. Lütfü Paşa Çeşmesi, 3. Aynalı Kavak Çeşmesi, 4. Battal Sait Bey Çeşmesi, 5. Süleyman Paşa Çeşmesi,

Şekil 6. Murad Paşa Mahallesi'ndeki anıtsal yapılar.

6. Mehter Çeşmesi, 7. Rıza Efendi Çeşmesi, 8. Muattal Çeşmesi, 9. Şadırvan, 10. Deve Boynu Çeşmesi, 11. Çeşme, 12. Taşkasap Çeşmesi, 13. Dede Paşa Çeşmesi, 14. Softa Sinan Çeşmesi, 15. Çukur Çeşmesi, 16. Sülüklü Çeşmesi, 17. Şirmert Çavuş Çeşmesi, 18. Çeşme, 19. Tevekkül Hamamı, 20. Yusuf Paşa Çeşmesi, 21. Kazancı Çeşmesi, 22. Rahtvan Çeşmesi, 23. Kelleci Çeşmesi, 24. Ahmediye Çeşmesi, 25. Tozkoparan Çeşmesi, 26. Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa Çeşmesi, 27. Çeşme, 28. Murad Paşa Şadırvanı, 29. Hindular Tekkesi Çeşmesi. Bu çeşmeler-

den günümüzde halen mevcut olanları; Aynalı Kavak Çeşmesi, Çukur Çeşmesi, Sülüklü Çeşmesi, Kazancı Çeşmesi, Kelleci Çeşmesi, Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa Çeşmesi ve Murad Paşa Şadırvanı ve Hindular Tekkesi Çeşmesi'dir.

Alandan geçen diğer isale hattı ise Halkalı Köyü ile Cebeciköy arasındaki Halkalı Sularıdır. Toplamda 16 adet olan Halkalı Suyolları isaleleri şunlardır; Fatih, Turunçluk, Mahmut Paşa III. Mustafa (Laleli), Bayezid, Koca Mustafa Paşa, Süleymaniye, Mihrimah, Ebussuud, Köprülü, Cerrah Paşa, Sultan Ahmet, Saray Çeşmeleri (IV. Murad), Beylik (I. Mahmut), Hekimoğlu Ali Paşa, Kasım Ağa (Sekbanbaşı), Nuruosmaniye (I. Mahmut ve III. Osman) (Çeçen, 1984). Bu isalelerden 1451-1481 yılları arasında Fatih Sultan Mehmet tarafından yaptırılan Turunçluk Suyolları, 1545-1574 yılları arasında Yavuz Sultan Selim tarafından yaptırılan Ebussuud Suyolları ve 1620-1640 yılları arasında IV. Murad tarafından yaptırılan Saray Meydanı Suyollarının, çalışma alanından geçmekte olduğu tespit edilmiştir. Turunçluk Suyolları Mevlanakapı'dan kente girerek Haseki'deki su terazine, Ebussuud Suyolları Topkapı ile Mevlanakapı arasından kente girerek Macuncu'daki Çiftemaslaklar su terazisiyle Ebussuud hayratına, Ebussuud Suyollarıyla beraber kente giren Saray Meydanı Suyolları ise Karanfilli Bostan'daki su terazisinden IV. Murad, I. Mahmut ve Fatma Sultan çeşmelerine ulaşmaktadır (Çeçen, 1984, 27-37). İsmail Remzi'nin hazırladığı 1930 tarihli haritaya göre Halkalı Sularından Saray Meydanı ve Ebussuud isaleleri dâhil olmak üzere on isale akmakta, Turunçluk isalesi ile birlikte bir isale kısmen akmakta, diğer dört isale ise akmamaktadır. İsmail Remzi'nin hazırladığı krokiler, Halkalı Sularına ve isale hatlarına dair önemli veriler sunsa da bu krokilerin eksik olması ve sokakları içermemesi nedeniyle Kazım Çeçen tarafından 1988 yılında bir dağıtım planı hazırlanmıştır (Çeçen, 1999, 121-123).

Halkalı Sularının isaleleri incelendiğinde Turunçluk Sularına bağlı olduğu saptanan çeşmeler şunlardır; 1. Bezmi Âlem Valide Sultan Çeşmesi, 2. Çeşme, 3. Abdurrahman Efendi Şadırvanı, 4. Nuri Dede Çeşmesi, 5. Ömer Efendi Çeşme Sebil ve Medresesi, 6. Molla Şemsettin Gürani Çeşme ve Şadırvanı, 7. Sadr-ı Azam Hüseyin Paşa Çeşmesi, 8. Başçı Mahmud Çeşmesi. Ebussuud Sularına bağlı olan çeşmeler ise şunlardır; 1. Ali Bey Çeşmesi, 2. Ereğli Ebussuud Çeşmesi, 3. Denizaptal Çeşmesi, 4. Çeşme, 5. Paşa Kethüdası Çeşmesi. Saray Meydanı Suyolları ise incelenen alandan geçmekte ancak alan içerisinde bu suyollarına bağlı bir çeşme bulunmamaktadır. Alandan geçen ve Halkalı Sularına bağlı olan çeşmelerden yalnızca Turunçluk Suyollarına bağlı olan Bezmi Âlem Valide Sultan Çeşmesi günümüzde mevcuttur (Şekil 7).

Sonuç

İstanbul'da 19. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına uzanan süreçte yaşanan büyük yangınların ardından boşalan geniş kentsel alanlarda gerçekleştirilen kent planlaması çalışmaları ile geçmişle bağı olmayan ızgara planlı dokuların oluşturulması sonucu, başta Topkapı (Millet) Caddesi çevresi olmak üzere kentin pek çok yerin-

Şekil 7. Osmanlı dönemi suyolları ve çeşmeler.

de geleneksel mahalle dokuları ortadan kalmıştır. Bununla birlikte bu bölgelerde varlığını sürdüren külliye, camiler, sıbyan mektepleri, medrese, hamam, çeşme gibi Osmanlı dönemi kamusal yapıları, geleneksel Osmanlı mahalle kültürünün 20. yüzyıla ulaşan son temsilcileri olarak kentin geçmişine bağ kurularak önemli kültür varlıklarıdır.

Menderes döneminde 1956-1960 yılları arasında gerçekleştirilen yol ve meydan açma, genişletme çalışmaları sürecinde yaşanan büyük yıkım uygulamaları ile pek çok Osmanlı dönemi anıt yapısı ortadan kaldırılmıştır. Bu bağlamda bildirinin konusunu oluşturan Topkapı (Millet) Caddesi imar uygulamaları ile yaklaşık 3 km uzunluğundaki bir alanda 22 cami, medrese, sıbyan mektebi ve benzeri Osmanlı dönemi kamusal yapısı yıkılmıştır. Bunun sonucunda zaten yangınlar sonrası mahalle dokularını büyük ölçüde yitirmiş olan bu aksta kentin Osmanlı geçmişi ile bağ kuran pek çok anıt yapının da ortadan kalkmasıyla Millet Caddesi ve çevresindeki mahalleler, İstanbul'un tarihi kimliğini tanımlama konusunda çok yetersiz kentsel mekânlara dönüşmüştür. Bildiri kapsamında mahallelerle birlikte incelenen 42 çeşmeden günümüze yalnızca 9 tanesinin ulaşması da bu durumun göstergelerinden biridir. Yangınlar sonrası imar düzenlemelerinin ardından Menderes dönemi imar uygulamalarının yol açtığı büyük kentsel dönüşümün sonucunda günümüze ulaşmış olan az sayıda Osmanlı dönemi yapısı ve bir Bizans dönemi şapeli, Topkapı (Millet) Caddesi ve çevresinin uzun tarihsel sürecinin izleğini oluşturmaktadır.

Not

1. Bu konudaki çalışmalar için bkz. Gürses Söğüt, 2021; Yerasimos, 2006.

Kaynaklar

Anonim. (1957). *İstanbul'un Kitabı*. İstanbul: İstanbul Vilayeti Neşriyat ve Turizm Müdürlüğü.

Anonim. (2017). Kürkcübaşı Ahmed Şemseddin Camii. G. Tekkaş, (Ed.), *Fatih Belediyesi Kültürel Mirası İhya* içinde (s. 220-221). İstanbul: Fatih Belediyesi Yayınları.

Arslan Çinko, M., ve Eres, Z. (2018). İstanbul'da 20. Yüzyılda Kentsel Ölçekteki Değişimler: Millet Caddesi ve Yitirilen Anıt Eserler. M. Akay ve diğ. (Ed.), *Türkiye Kentsel Morfoloji Ağı, II.Kentsel Morfoloji Sempozyumu* içinde (s. 555-576). İstanbul: Marmara Belediyeler Birliği Kültür Yayınları.

Ayverdi, E. H. (1953). *Fatih Devri Mimarisi*. İstanbul: İstanbul Fethi Derneği Neşriyatı İstanbul Matbaası.

Ayverdi, E.H. (1958a). *19. Asırda İstanbul Haritası*. İstanbul: İstanbul Fethi Derneği İstanbul Enstitüsü Yayınları.

Ayverdi, E. H. (1958b). *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu*. Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı.

Bilgin, A. A. (2009). Sinâniyye. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (c. 37, s. 240-241). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Büyükgüllü, M. N. (2020). *Tarihi Topkapı Caddesi'nin Turgut Özal Millet Caddesi'ne Dönüşümü ve Çevresindeki Kültür Varlıklarının Koruma ve Sunumuna Yönelik Öneriler*. (Yüksek lisans tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Canatar, M. (2015). İstanbul'un Nahiye ve Mahalleleri (1453-1923). C. Yılmaz, (Ed.), *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi: Siyaset ve Yönetim-2* içinde (s. 218-245). İstanbul: İBB Kültür A.Ş Yayınları.

Cezar, M. (1963). Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler. *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri* içinde (c. 1, s. 327-409). İstanbul: İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Türk Sanat Tarihi Enstitüsü Yayınları.

Çeçen, K. (1984). *İstanbul'da Osmanlı Devrindeki Su Tesisleri*. İstanbul: İTÜ Yayınları.

Çeçen, K. (1999). *İstanbul'un Osmanlı Dönemi Suyolları*. İstanbul: İSKİ Yayınları.

Çelik, Z. (1998). *19.yy'da Osmanlı başkenti değişen İstanbul*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Demirel İşli, E. (1998). *İstanbul Tekkeleri Mimarisi Eklentileri ve Restorasyonu*. (Doktora tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

- Doğusan, G. N. (2004). *İstanbul'un İmarı: 1956-1960*. (Yüksek lisans tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Ergin, O. N. (1934). *İstanbul Şehri Rehberi*. İstanbul: İstanbul Belediyesi.
- Eyice, S. (1994). Manastır Mescidi. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (c. 5, s. 287-288). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Gürses Söğüt, S. (2021). 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla İstanbul Haneleri. *Türk İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, 16 (32), 311-335.
- Müller-Wiener, W. (2001). *İstanbul'un Tarihsel Topografyası: 17. Yüzyıl Başlarına Kadar Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul*. Ü. Sayın, (Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Tanman, M. B. (1988). Fatih İlçesinin Osmanlı Dönemi Eserleri. *Fotoğraflarla Fatih Anıtları* içinde (s. 47-126). İstanbul: Fatih Belediyesi Yayınları.
- Tanman, M. B. (1990). *İstanbul Tekkelerinin Mimari ve Süsleme Özellikleri Tipoloji Denemeleri*. (Doktora tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Tekeli, İ. (2013). *İstanbul'un Planlamasının ve Gelişmesinin Öyküsü*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Öz, T. (1962). *İstanbul Camileri* (c. 1). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ünsal, B. (1969). İstanbul'un İmarı ve Eski Eser Kaybı. *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri* içinde (c. 2, s. 6-61). İstanbul: İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Türk Sanat Tarihi Enstitüsü Yayınları.
- Ünver, A. S. (1942). İstanbul Yedinci Tepe Hamamları'na Dair Bazı Notlar. *Vakıflar Dergisi*, (2), 245-251.
- Yerasimos, S. (2006). 16.Yüzyılda İstanbul Evleri. S. Faroqhi ve C. K. Neumann (Ed.), *Soframız Nur Hanemiz Mamur* içinde (s. 307-332). İstanbul: Kitap Yayınevi.